

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ВІКОВИХ КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РУМЯНЦЕВСЬКОМУ ОПИСІ МАЛОРОСІЇ

***Анотація.** Вивчаються особливості сприймання віку у ранньомодерному соціумі та їх відображення у Румянцевському описі Малоросії. На основі матеріалів опису Переяслава, Ніжина і Стародуба аналізується достовірність даних джерела та результатів історико-демографічних досліджень пов'язаних з віком.*

***Аннотация.** Изучаются особенности восприятия возраста в раннемодерном социуме та их отражение в Румянцевской описи Малороссии. На основании материалов описи Нежина, Переяслава и Стародуба анализируется достоверность данных источника и результатов историко-демографических исследований связанных с возрастом.*

***Summary.** The peculiarities of perception of age and their reflection in the early-modern society are given under consideration. The trustworthiness of the given sources and the results of the historical-demographical investigations concerning age on the ground of Nizhyn's, Pereyaslav's and Starodub's descriptions are analyzed.*

За влучним зауваженням відомого українського історика Наталії Яковенко: „Неточна інформація” джерел впливає із самої природи людського сприйняття” [1, 235–236]. На думку дослідниці, навіть кліометрика, яка має справу з цифровою, статистичною інформацією, потрапляє у пастку до джерела, яке не є таким докладним і об'єктивним, як очікувалося [1, 246]. Надійним способом уникнення таких „пасток джерел”, очевидно, може стати вивчення якомога більшого обсягу інформації, що стосується предмету дослідження. Вивчаючи демографічні характеристики населення Гетьманщини XVIII ст., дослідник повинен ознайомитися не лише зі змістом, а й з особливостями укладення тогочасних обліково-статистичних джерел: метричних та сповідальних книг, матеріалів ревізій і описів.

На сьогодні у вітчизняній історіографії є лише поодинокі праці, які розглядають документи, які є джерелами для історико-демографічних досліджень. Так, зокрема, інформаційний потенціал та особливості метричних книг у вказаному ракурсі досліджені Наталією Пилипенко [2], а сповідальних книг – Олександром Сакалом [3]. Переваги й недоліки ревізького обліку проаналізовані у праці Юрія Волошина [4]. Відомий російський історик Борис Миронов головним недоліком всіх цих джерел назвав неточність, відсутність обліку чи недооблік жінок і дітей до одного року [5]. Однак, з іншого боку, статистичні матеріали привертають увагу дослідників своєю уніфікованістю, чіткістю, формалізацією, інформаційним потенціалом. Серед таких джерел XVIII ст. центральне місце посідає Румянцевський опис – перепис населення і господарства Лівобережної України, що проводився у 1765 – 1769 роках за указом Катерини II [6, 4].

Основною перевагою цього джерела, на думку істориків, є його масштабність – 969 книг опису вміщують дані про 3,5 тис. населених пунктів та їхніх жителів [6, 11]. Унікальним є і його зміст, оскільки, на відміну від попередніх ревізій, документ обліковує й жіноче населення. Як зауважила Людмила Пляшко, Генеральний опис є першим історичним документом, де переписаний кожен міський двір з усіма його мешканцями, вказано їхній вік, родинні стосунки тощо [7, 12]. Те ж саме можна сказати й про сільські двори.

Дослідники опису, схильні ділити його документи на три групи: 1) матеріали про проведення і організацію опису у полках; 2) відомості про міста, населення і домогосподарства; 3) документи, що підтверджують права власників на нерухоме майно, купчі, гетьманські універсали, царські грамоти тощо [8, 101]. Для вивчення демографічних характеристик населення найбільш корисними є матеріали другої групи, які вказують вік, стать, сімейний стан, стану приналежність, походження, стан здоров'я мешканців того чи іншого поселення, подана

інформація про джерело їхніх прибутків, місце народження і проживання, рухоме та нерухоме майно. В українській історіографії зміст та структура Генерального опису досліджені доволі докладно [9 – 15]. При цьому, поряд з позитивними сторонами джерела, дослідники відмічають й окремі недоліки.

По-перше це незавершеність перепису, який припинили 10 лютого 1769 р. у зв'язку з початком російсько-турецької війни [6, 5]. По-друге – стан збереження, оскільки кілька в'язок опису з відомостями про 8 сотень Миргородського, Полтавського, Лубенського і Стародубського полків зогнили ще в кінці XVIII ст. [6, 9]. Крім того поза переписом залишилися окремі категорії населення: дворяни, чиновники і духовенство [9, 406]. Різною є повнота і достовірність даних в окремих полках і, навіть, в населених пунктах. Вони залежали від організації роботи, складу комісії, інших причин. Дослідники допускають велику ймовірність фальсифікації окремих даних [6, 9].

Таблиця 1

Частка „ювілярів” серед населення міст

Переяслав			
Вік	Всього осіб	„ювілярів”	%
0-10	390	35	8,97
11-20	431	38	8,81
21-30	299	25	8,36
31-40	238	27	11,34
41-50	183	31	16,93
51-60	81	1	1,23
61-70	71	20	28,17
Разом	1693	177	10,5
Ніжин			
Вік	Всього осіб	„ювілярів”	%
0-10	1353	146	10,79
11-20	1190	217	18,24
21-30	1208	419	34,46
31-40	594	279	46,97
41-50	435	187	42,99
51-60	185	108	58,38
61-70	101	52	51,49
Разом	5066	1408	27,8
Стародуб			
Вік	Всього осіб	„ювілярів”	%
0-10	986	80	8,11
11-20	1031	244	23,67
21-30	726	308	42,42
31-40	629	299	47,54
41-50	381	174	45,67
51-60	207	104	50,24
61-70	142	60	42,25
Разом	4102	1269	30,9

Враховуючи всі ці недоліки опису, ми б хотіли звернути увагу на ще одну джерельну пастку, на яку натрапляємо вивчаючи демографічні характеристики населення міст. Спробуємо визначити її вплив на достовірність результатів досліджень. Ця пастка пов'язана з особливостями визначення віку переписаних осіб, які ми розглянемо на прикладі чистових екземплярів переписних книг міст Ніжина, Переяслава й Стародуба, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ у фонді №57. Вони являють собою книги обсягом 300-1200 аркушів написані скорописом другої половини XVIII ст. і оформлені у вигляді таблиці з демографічними даними на звороті кожного аркуша і додатку до неї на лицевій стороні наступного [16 – 19].

Вік, у чистовиках опису, зазвичай вказувався арабськими цифрами, в окремих колонках для чоловіків і жінок. Для позначення дітей віком до одного року застосовувався дріб або пропис: „S” [17, арк. 361 зв.], „5 недель” [17, арк. 336 зв.]. Написання чисел і цифр не складне для читання, але має свої особливості. Так цифра „1” часто більше схожа на літеру „Л”, цифра „3”, коли нечітко виписана, схожа на „5”, перша цифра двозначного числа буває набагато більшою, а друга, інколи або нагадує виносну літеру, або записана в сусідній колонці.

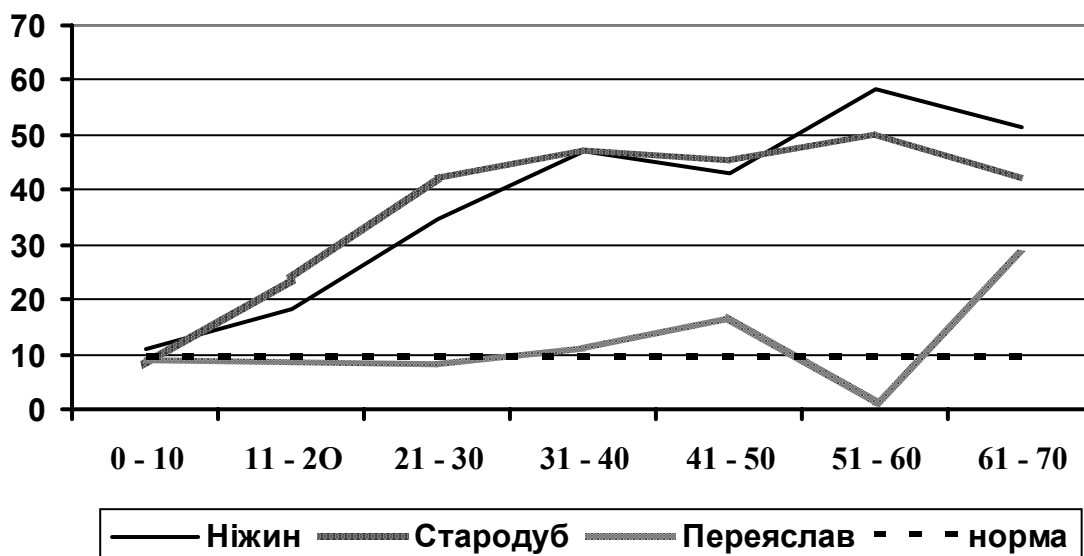
Однак, при більш уважному розгляді виникають сумніви у відповідності цих записів реальному біологічному вікові людей. При роботі з матеріалами опису Ніжина та Стародуба впадає в око аномально велика кількість людей, яким на момент перепису виповнилася кругла дата. Таких осіб умовно назвемо „ювілярами”. Підрахуємо їхній відсоток серед осіб обох статей віком 0-70 років. У чистовиках опису Переяслава їх виявилось 1693 особи, Ніжина – 5066 осіб, а Стародуба – 4102 особи (див. табл. 1).

Частка „ювілярів” серед цих осіб повинна перебувати у межах 9% (На 70-річний віковий проміжок доводиться 7 „круглих” дат, тобто 10%). Однак внаслідок природної смертності чисельність осіб яким виповнилося, наприклад, 10 років повинна бути меншою ніж тим кому було 5 чи 8 років. Тому ми припускаємо „нормальну” частку „ювілярів” у межах 9%). Однак за нашими підрахунками серед мешканців Ніжина вона складала 27,8%, а Стародуба – 30,9 %, тобто в обох випадках вона втричі перевищувала норму (див. табл. 1).

Враховуючи, що головною подією в житті людей з релігійною свідомістю є не народження, а смерть, припустимо, що упродовж життя частина людей просто забувала точну дату свого народження і тому під час переписів округлювала свій вік. Щоб перевірити цю гіпотезу, розподілимо населення міст на десятирічні вікові групи, визначимо в них частку „ювілярів” (див. табл. 1), а результати підрахунків нанесемо на графік (див. мал. 1).

Малюнок 1.

Відсоток „ювілярів” у різних вікових групах населення міст

У наймолодшій віковій групі (до 10 років) частка десятирічних дітей практично відповідає нормі і становить 8,1% у Стародубі та 10,8% в Ніжині. Серед осіб віком 21-30 років частка тридцятирічних становила 34,5% у Ніжині та 42,4% в Стародубі. У наступній віковій групі в обох містах частка „ювілярів” склала 47%. Тобто зі ста мешканців вказаних міст віком 31-40 років п'ятдесят були записані, як сорокарічні. Така ж тенденція простежується й серед осіб старших сорока років. Криві відсотку „ювілярів” Ніжина і Стародуба схожі між собою і демонструють, що після 30 років, як мінімум сорок відсотків переписаних мешканців міст „округлили” свій вік.

Таке „округлення”, на нашу думку, допускала сама схема проведення опису в містах. Згідно з нею спочатку створювалися полкові комісії очолювані зазвичай російськими офіцерами (10 комісій за числом козацьких полків), комісії надсилали у магістрати й сотенні правління вимоги подати відомості за відповідними інструкціями. Магістрати та правління склали списки жителів міст і передавали їх до комісій. Останні, відповідно до списків, розсилали інструкції землевласникам з вимогою подати відомості про свої маєтності. Далі члени комісії перевіряли отримані дані та проводили подвірний перепис населення. Отриману інформацію перевіряли з відомостями ревізій за попередні роки і склали чорновий опис, який ще раз перевірявся і переписувався набіло [12, 132–134].

Тобто інформація про вік мешканців міст отримувалася шляхом їх усного опитування й в ідеалі мала перевірятися за матеріалами ревізій. Таким чином, джерело відображає усну традицію сприйняття й обрахунків віку населенням Гетьманщини другої половини XVIII ст. для якої характерне оперування круглими числами. Мешканці ранньомодерного міста навряд чи знали точну дату свого народження або дату народження членів своєї родини. Ймовірно, що у визначенні віку вони прив'язувалися до пам'ятних подій в житті міста чи регіону (пожежа, смерть когось із старшини, неврожай, тощо). Уточнити вік особи теоретично було можливо за допомогою метричних книг, однак практично через значну частку мігрантів серед мешканців міст така нагода випадала не завжди. Точність визначення віку через усне опитування населення часто залежала від пам'яті й загальної ерудиції опитуваних [20, 107]. Точність відомостей демографічних матеріалів другої половини XVIII ст. на прикладі деканальних реєстрів досить добре проілюстрував А. Перковський. Від Ходорківського деканату Київської архидієцезії за підписом декана в 1782 р. була подана така інформація: „Матвій ... каже, що пам'ятає пана Александра Єльця і який помер в 1665 р., а Матвію було на той час, як він визнає, літ десять, таким чином з підрахунку випливає, що Матвій Лещенко живе літ 126” (курсив наш – І. С.). Як наслідок усних опитувань, в деканальних реєстрах дослідник зустрів осіб віком 130 і, навіть, 150 років [20, 107–108].

Сучасна українська дослідниця Оксана Романова простежила неточність вказівок про вік у сповідальних книгах цього періоду, які траплялися доволі часто незважаючи на те, що священник, який вів записи, міг досить легко звірити дані книг різних років. На її думку це є свідченням байдужого ставлення людей XVIII ст. як до свого, так і до чужого віку. Таку ж плутанину вона помітила й у метричних книгах. Цікаво, що укази 1771 р. вимагали звіряти сповідальні розписи з даними Генерального опису, тобто неточності одного джерела запозичувалися в іншому [21, 126–127].

Отже, подана інформація залежала від індивідуальних особливостей відчуття власного віку і сприймання перебігу часу. У зв'язку з цим постає питання: „Якщо особа „округлювала” свій вік, то при цьому вона його зменшувала, чи перебільшувала?” Сучасний російський психолог Г. Горбунов вважає, що до 30 років люди схильні перебільшувати свій вік, а після 30-ти зменшувати. Крім того старшими відчують себе ті, хто одружився і має дітей, тоді, як холості і незаміжні – молодшими [22, 101].

На сприймання часу впливав доступ (чи його відсутність) до календаря та годинника. Середньовічна людина жила „церковним” часом, що визначався циклами релігійних свят і церковним дзвоном. У Європейських містах „сучасний” час почався в кінці Середньовіччя з появою годинників баштах ратуш [23, 27]. Настільки були поширені календарі і годинники у містах Гетьманщини другої половини XVIII ст.? Ймовірно, що міщани могли мати доступ до календаря здебільшого лише через посередництво церковнослужителів. У наказі до Законодавчої комісії 1767 р. міщани Стародуба лише просили встановити ратушний годинник [24, 61]. Отже на той час такого годинника у місті ще не було, але мешканці відчули в ньому потребу.

Безперечно, що достовірність внесених до опису вікових даних залежала й від ретельності роботи членів комісії. Ймовірно, що саме цим можемо пояснити те, що, на відміну від Ніжина і Стародуба, у Переяславі відсоток „ювілярів” знаходиться у межах норми (див. мал. 1), за винятком вікової групи 61-70 років. Дослідники Румянцевського опису відмічають, що найретельніше він був проведений саме у Переяславському полку [12, 132]. Отже, з трьох проаналізованих нами міст, вік жителів Переяслава записаний найбільш точно і там, можливо, його дійсно звіряли з даними попередніх ревізій.

Тепер розглянемо, як „округлення” віку впливає на результати аналізу статеві-вікової структури – основних демографічних характеристик населення [25, 61]. Одним з найбільш апробованих і найчастіше вживаних інструментів аналізу цих характеристик є метод „статеві-вікових пірамід” [26, 453–455]. Він передбачає поділ населення обох статей на п’ятирічні вікові групи [25, 64], [27, 23–26] і нанесення їх чисельності на графік у вигляді двосторонньої гістограми (окремо для кожної статі). Вік позначається на вертикальній осі, а чисельність на горизонтальній. Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею пропорційною чисельності даної групи. Остання вікова група (70 років і старші) охоплює 25 років, бо даними осіб старше за 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п’ятирічним, її чисельність необхідно розділити на п’ять [27, 23–26]. Назва методу походить від трикутної форми, яку гістограми набувають при відображенні населення з високим рівнем народжуваності.

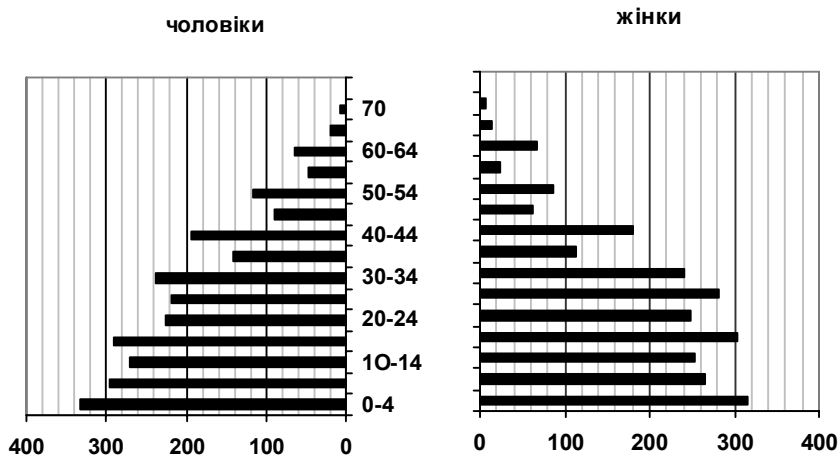
Щоб побудувати піраміди населення Переяслава, Стародуба і Ніжина розподілимо населення цих міст на п’ятирічні вікові групи і нанесемо їх чисельність на гістограми, як того вимагає методика (див. мал. 2). Біля підніжжя пірамід знаходяться дитячі вікові групи (Ми маємо на увазі поділ населення на дітей (0-14), осіб активного віку (15-59) та літніх осіб (60 і старші), який, на думку сучасних вчених відповідає тогочасним уявленням про дитинство і старість, а також обраний нами демографічний методиці [4, 112]), зазвичай найчисельнішою є вікова група 0-4 роки, число дітей віком 5-9, 10-14 років поступово скорочується внаслідок природної смертності.

Як бачимо, класичній динаміці найбільш відповідає піраміда населення Ніжина, „недостачу” дітей у Стародубі і, особливо, у Переяславі можемо, очевидно, пояснити їх недообліком або коливаннями народжуваності й дитячої смертності. Серед активного населення значне відхилення спостерігається вже у віковій групі 15-19 років, стрибок чисельності цієї групи є характерним для всіх трьох міст і пояснюється, на нашу думку, активною міграцією до міст осіб вказаного віку. Наприклад у Переяславі серед трудових мігрантів чоловіків особи віком 15-19 років складали 29,2%, серед жінок – 24,3% [18].

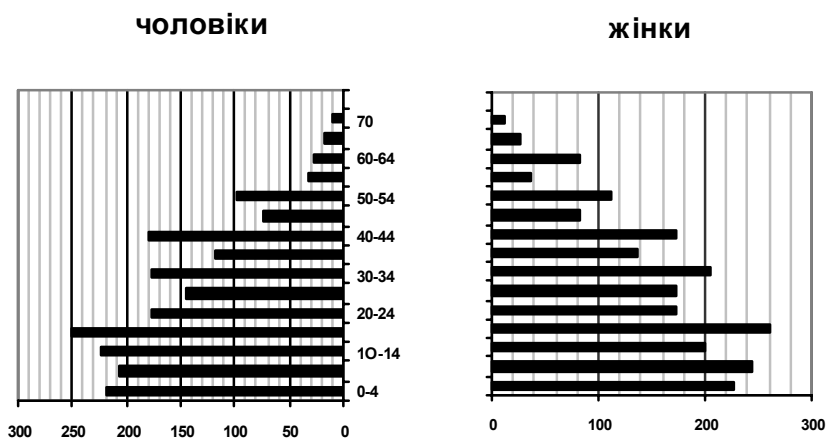
У наступних вікових групах піраміди Ніжина і Стародуба демонструють більш істотні коливання чисельності населення. В обох містах спостерігаємо істотне зростання числа осіб віком 30-34, 40-44, 50-54, 60-64 років, та провали у чисельності осіб віком 35-39, 45-49, 55-59 років. Зазвичай такі коливання пояснюються міграційними процесами, коливаннями рівня народжуваності-смертності, тощо [25, 67–71].

Статеві-вікова піраміда населення міст

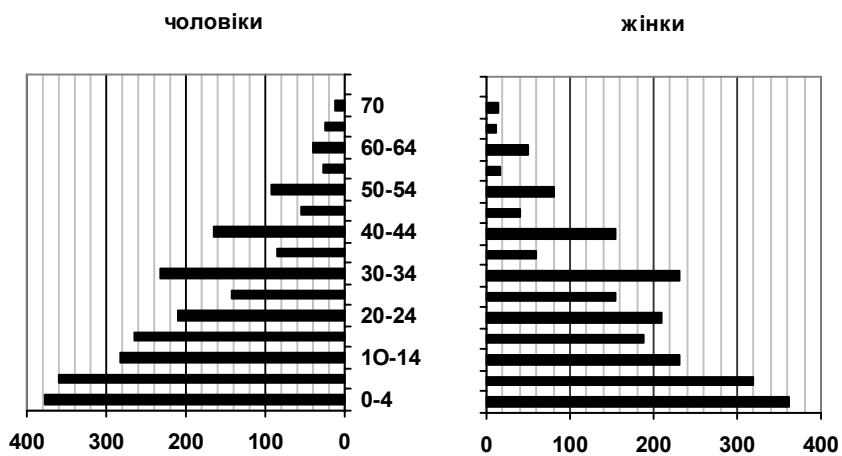
Ніжин

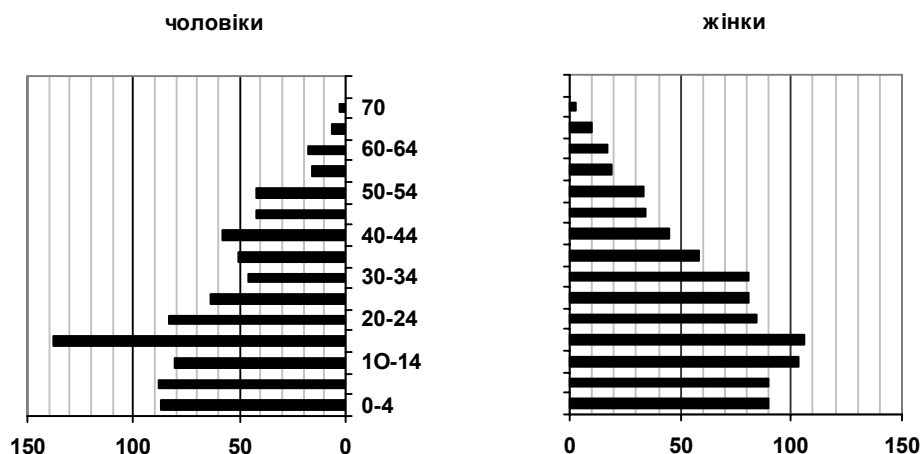
Стародуб

села Стародубського полку [4, 122]

Переяслав

Однак міграційними процесами пояснити ці коливання ми не можемо, бо статеві-вікова піраміда населення Стародуба практично ідентична піраміді сіл Стародубського полку [4, 122]. У випадку активації міграцій до міста, сільська піраміда навпаки повинна демонструвати провали там, де у місті спостерігається зростання. Ми не маємо даних про значні спалахи епідемічних захворювань, а голод, неврожаї і посухи мали б аналогічно відобразитися і на структурі населення Переяслава, однак цього ми не спостерігаємо.

При ретельному розгляді пірамід можна зауважити, що зростання чисельності населення припадає на вікові групи, які містять „круглі числа” – 30, 40, 50, 60 років, тоді, як вище ми відмітили аномальну велику кількість „ювілярів” у Ніжині та Стародубі. Тоді провали у чисельності осіб віком 35-39, 45-49, 55-59 років пояснюються у першу чергу тим, що особи такого віку, округливши його, перемістилися до інших вікових груп.

Підтвердженням нашого висновку є те, що статеві-вікова піраміда Переяслава не демонструє таких коливань чисельності населення різного віку, бо там число „ювілярів” загалом перебуває у межах норми.

Отже, як бачимо, традиційне сприйняття віку в ранньомодерному суспільстві Лівобережної України відобразилося і на сторінках Румянцевського опису. Його характерними рисами були: округлення й неточне знання власного віку і, як стверджує Оксана Романова, байдуже ставлення до нього. Достовірність даних, що записувалися зі слів населення залежала від якості роботи комісії в окремих полках і, навіть, в населених пунктах. Наприклад, за нашим дослідженням, найбільш точно вік позначали у Переяславі – місті, в якому, на думку істориків, опис здійснили найкраще. Ймовірно, зібрані там дані звірили з інформацією інших облікових документів, як того вимагала інструкція. У Ніжині і Стародубі дані на позначення віку не такі точні.

У ході історико-демографічних досліджень „округлення” не спотворюють реальну статеву структуру населення, бо притаманні в цілому однаково, як для чоловіків, так і для жінок. Спотворення стосується вікової структури, коли виникають істотні зростання чи провали чисельності населення різного віку, тоді, як в реальному житті їх не було. Потрапивши у цю пастку, дослідник може шукати міграції, епідемії, голод, посухи чи інші чинники там де насправді їх не було. Тому, під час вивчення вікової структури населення, чи якихось інших досліджень пов’язаних з віком потрібно враховувати наскільки реальним є його відображення в джерелі. Відносно ж Румянцевського опису чи матеріалів ревізій це можна зробити шляхом „визначення частки „ювілярів””.

Література

1. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 375с.
2. Пилипенко Н. Інформативні можливості метричних книг у дослідженні демографічної поведінки сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Харків, 2006. – Вип.9. – С.69–82.

3. Сакало О. Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007. – Кн.І. – Львів., 2007. – С.781–786.
4. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005.
5. Миронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач.XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – 2003. – 583с.
6. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 р.р. Показчик населених пунктів. – К.: Центр держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 184 с.
7. Пляшко Л. Подорож до міста XVIII століття. – К.: «Наукова думка», 1980. – 151с.
8. Литвиненко М. Джерела історії України XVIII ст. – Харків: Видавництво Харк. ун-ту, 1970. – 204с.
9. Багалеї Д. Генеральная опись Малороссии. // Киевская старина. – 1883. – №11. – С.402–432.
10. Василенко Н. К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. – Судьба Румянцевской описи Малороссии. // Киевская старина. – 1882. – №.12. – С.453–461.
11. Ковальський І. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні. // Український історичний журнал. – 1962. – №2. – С.97–101.
12. Ковальський І. Проведення Генерального опису в Переяславському полку. // Український історичний журнал. – 1960. – № 6. – С.132-134.
13. Перковський А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1968. – №1. – С.107–111.
14. Путро О. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1982. – №7. – С.143–147.
15. Сердюк І. Джерела для вивчення демографічних характеристик населення міст Лівобережної України другої половини 18 століття. // Матеріали за 3-а міжнародна научна практична конференція, „Наука и образование без граница”, – 2007. – Т. 12. История. – София. „Бял ГРАД-БГ” ООД, 2007 – С.17–20.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України). – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39.
17. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а.
18. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278.
19. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 341.
20. Перковський А. Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1966. – №2. – С.106-109.
21. Романова О. Сповідальні книги київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян. // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С.126–127.
22. Прусс І. Личное время. // Знание – Сила. – 2007. – №8. – С.94–101.
23. Прусс І. Времена. // Знание – Сила. – 2007. – №8. – С.20–29.
24. Авсеєнко В. Малороссія въ 1767 году. Эпизодъ изъ истории XVIII столетія. По неизданнымъ источникамъ. – К.: 1864. – 152с.
25. Муромцева Ю. Демографія: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2006. – 300с.
26. Баталіна Т., Волков А. Возрастная пирамида. // Демографический энциклопедический словарь. / Редкол.: Валентаї Д. И. (гл. ред.) и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – С.453–455.
27. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 207с.

*Надійшла до редколегії 20. 06. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*

УДК 94(477) “18” (092)

Т.Д. Чубіна

ЛИСТИ СОФІЇ ПОТОЦЬКОЇ ДО СВОГО ПАСЕРБА ЩЕНСНОГО ЄЖИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МАЛОВІДОМИХ СТОРІНОК ІСТОРІЇ РОДИНИ ПОТОЦЬКИХ

Анотація. Людина є елементом будь-якої форми суспільних відношень, починаючи з первісного суспільства і закінчуючи сучасною громадянською та політичною суперсистемою. Саме тому цей погляд на історичні процеси, суспільство не відокремлюється від вивчення деяких